

การทอเสื่อกกกับ “ทุน” ของชุมชนบางสระเก้าในจังหวัดจันทบุรี

Reed Mat Weaving and “Capitals” of Bang Sakao Community in Chanthaburi

ภุรินทร์ โชติวรรณ*

Phurinat Chotiwan

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการนำเสนอการปรับตัวทางเศรษฐกิจของชุมชนบางสระเก้าในบริบทที่ชุมชนต้องเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงและวิกฤติทางเศรษฐกิจ โดยผู้เขียนได้นำเอาแนวคิดเรื่อง “รูปแบบของทุน” (The Forms of Capital) ของ ปีแอร์ บูร์ดิเยอ มาใช้วิเคราะห์การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวบ้าน นั่นก็คือ การทอเสื่อกก ที่ได้รับความนิยมและเป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวางในนาม “เสื่อจันทบูร” ผู้เขียนเสนอว่า 1) ในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจชาวบ้านไม่ได้อาศัยเฉพาะ “ทุนทางเศรษฐกิจ” เพียงอย่างเดียว แต่อาศัย “ทุน” ในรูปแบบอื่นๆ ด้วย อย่างเช่น “ทุนทางสังคม” “ทุนทางวัฒนธรรม” และ “ทุนทางสัญลักษณ์” และ 2) ภายใต้บริบทของความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและความแตกต่างทางชนชั้นภายในชุมชนจะเห็นว่าชาวบ้านมีการแปลงทุน (conversion) เพื่อการดำรงชีพทางเศรษฐกิจ เช่น การแปลง “ทุนทางสังคม” และ “ทุนทางวัฒนธรรม” ไปเป็น “ทุนทางเศรษฐกิจ” และ “ทุนทางสัญลักษณ์” และการแปลง “ทุนทางสัญลักษณ์” ไปเป็น “ทุนทางเศรษฐกิจ”

คำสำคัญ : การทอเสื่อกก / บางสระเก้า / ทุนทางวัฒนธรรม / ทุนทางสังคม / ทุนทางสัญลักษณ์

ABSTRACT

This paper aims to present the economic adaptation of Bang Sakao's villagers in the context of economic change and crisis. In the paper, Pierre Bourdieu's concept of “Forms of Capital” is used to analyze the villager's economic activity, reed mat weaving, which is well known as “Chanthaboon mat” (เสื่อจันทบูร). The paper suggests that 1) in operating the economic activity of villagers they not only use “Economic Capital” but use the other types of Capital such as “Social Capital”, “Cultural Capital” and “Symbolic Capital”. 2) In the context of the economic change and class differences within community, villagers converse the capital for economic livelihood such as converse from “Social Capital” and “Cultural Capital” to “Economic Capital” and “Symbolic Capital” and converse “Symbolic Capital” to “Economic Capital”.

Keywords : Reed Mat Weaving / Bang Sakao / Cultural Capital / Social Capital / Symbolic Capital

*อาจารย์ประจำสาขาวิชาการพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏกำแพงเพชร

บทนำ

“ตั้งแต่เกิดมาก็เห็นแม่ทำเสื่ออกแล้ว มีอยู่ช่วงหนึ่งที่หันไปทำนาungskัน เพราะได้เงินมากกว่าการทอเสื่ออก พอเลี้ยงกุ้งไม่ได้ผล ชาตุน จึงได้หันมาทอเสื่ออกเหมือนเดิม”

(ชาวบ้านชุมชนบางสระเกล้า)

ชุมชนบางสระเกล้าตั้งอยู่ในเขตอำเภอแหลมสิงห์ จังหวัดจันทบุรี ซึ่งอยู่ในเขตพื้นที่ชายทะเลโดยติดกับ ชายฝั่งทะเลด้านอ่าวไทยและมีน้ำตกพลัวเป็นสายธารน้ำจืดที่ไหลลงสู่ทะเล ทำให้เกิดเป็นน้ำกร่อยบริเวณคลองที่ น้ำจืดไหลลงมาบรรจบกับทะเล ในบริเวณนั้นเกิดเป็น “ปากก” ซึ่งเดิมทีชาวบ้านนิยมตัดมาแล้วผ่าเป็นเส้นใช้ทำ เชือกมัดปู แต่ต่อมาชาวบ้านได้นำเอาไปใช้ประโยชน์ในการทอเป็นเสื่อ และเนื่องจากต้นกกที่ชุมชนบางสระเกล้า เป็นกกน้ำกร่อย หรือที่มักจะเรียกกันว่า “กกสองน้ำ” นากดั่งกล่าวจะอยู่บริเวณชายฝั่งทะเล ดินแถบนั้นมีการรด และกร่อย ส่งผลให้เส้นโยก มีความเหนียว นุ่ม เป็นมัน สามารถนำไปจักเป็นเส้นเล็กๆ ได้ดี

คนกลุ่มแรกที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานคือ “ชาวซอง” ซึ่งมาจากตำบลบางกระจะ อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี มีการติดต่อค้าขายกับชาวจีน ชาวเวียดนาม และคนจากภาคใต้ ส่วนความรู้เรื่องการทอเสื่อของชาวบางสระเกล้า นั้นได้มาจากชาวนวนที่อาศัยอยู่ฝั่งตรงข้ามจันทบุรี (ปัจจุบันคือตำบลจันทนิมิต) ตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 พวก แม่ชีเชื้อสายชาวนวน ผู้นำถือศาสนาคริสต์ที่อยู่ในบริเวณอารามพาดิมา วัดคาทอลิก สะพานวัดจันทน์ ตำบลจันทนิมิต เป็นผู้ริเริ่มการทอเสื่อจากกกจันทบุรีเป็นกลุ่มแรก ชาวจันทบุรีเรียกกลุ่มนี้ว่า พวกชาวนวน และเรียกเสื่อที่ทอได้ว่า “เสื่อชี” ซึ่งถือว่าเป็นชื่อเดิมของเสื่อกกจันทบุรี ต่อมาชาวนวนได้แนะนำให้ชาวบ้านปลูกกกไว้เพื่อแลกเปลี่ยน กับเสื่อ ทำให้ชาวบ้านนิยมปลูกกก ฝึกหัดทอเสื่อและใช้เสื่อกันมากขึ้น จนกลายเป็นสินค้าพื้นเมือง การทอเสื่อ จึงเป็นวิถีชีวิตของคนชุมชนบางสระเกล้ามาหลายชั่วอายุคนแล้ว หญิงสาวจะมานั่งทอเสื่ออยู่ใต้ถุนบ้าน หมู่ๆ ทั้งในและนอกหมู่บ้านก็จะแวะเวียนมาเกี่ยวพาราสี (สำนักศิลปวัฒนธรรมและพัฒนาชุมชน, 2559)

ราวปี พ.ศ. 2527 กระแสการทำนาungskุลดำเริ่มเข้ามา ด้วยเพราะตำบลบางสระเกล้ามีพื้นที่ที่เหมาะสม สำหรับการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ เนื่องจากเป็นบริเวณพื้นที่ป่าชายเลน ชาวบ้านหลายครัวเรือนหันมาเลี้ยงกุ้งกุลาดำ วิถีชีวิตของคนในชุมชนบางสระเกล้าจึงค่อยๆ เปลี่ยนไป เลิกปลูกกก ปลูกปอ และทอเสื่อ ทรัพยากรธรรมชาติเริ่ม ลดลง นาungskุลดำเข้ามาแทนที่ แต่ทว่า เมื่อการเลี้ยงกุ้งขยายวงกว้าง ราคาungskุลดำก็เริ่มตกต่ำตามกลไกตลาด แต่ต้นทุน การผลิตไม่ว่าจะเป็นอาหารกุ้ง วิตามินเสริม เกลือแร่ ปูนปรับสภาพดิน น้ำยาฆ่าเชื้อ เครื่องยนต์ อุปกรณ์ชุดตีน้ำ น้ำมันเชื้อเพลิง ฯลฯ กลับมีราคาถีบตัวสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง พื้นที่เลี้ยงกุ้งหลายแห่งมีสภาพเสื่อมโทรม ทำให้เกิด โรคระบาดอย่างรุนแรง โดยเฉพาะในช่วงวิกฤตเศรษฐกิจปี พ.ศ. 2540 ชาวบ้านหลายรายประสบปัญหาภาวะ ชาตุน บางรายหมดตัวต้องเลิกกิจการ บ้างก็ต้องไปอยู่นอกหมู่บ้านเพื่อไปขายแรงงาน อีกทั้งผลกระทบที่เกิดกับ แหล่งอาหารของชุมชน สัตว์น้ำตามธรรมชาติลดจำนวนลง เพราะสารเคมีตกค้างที่ไหลออกสู่ลำคลองธรรมชาติ

วิกฤตผลกระทบจากการทำนาungskุลดำ นำไปสู่การพยายามจะรื้อฟื้นการทอเสื่อกกขึ้นมาอีกครั้ง โดยมี การรวมตัวกันตั้งกลุ่มทอเสื่อกกของชาวบ้านขึ้น ในปี พ.ศ. 2543 ในช่วงนั้นเป็นช่วงที่กระแสนโยบาย “หนึ่ง ตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์” (OTOP) ภายใต้รัฐบาลทักษิณ ชินวัตร ที่พยายามจะส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนที่กำลังเป็น กระแส ทางองค์การบริหารส่วนตำบลเองก็สนับสนุนงบประมาณหมู่บ้านละ 100,000 บาท ทั้งสิ้น 5 หมู่บ้านเพื่อ ขยายพื้นที่และฟื้นฟูการปลูกกก การรื้อฟื้นอาชีพทอเสื่อกกส่งผลให้คนที่เคยต้องออกไปทำงานโรงงานเริ่ม กลับมาทำงานในท้องถิ่น ได้มาทำงานอยู่บ้านอยู่กับครอบครัวได้

บทความชิ้นนี้จะมองความสัมพันธ์ทางการผลิต ในฐานะที่เป็นความสัมพันธ์ทางสังคมรูปแบบหนึ่ง ผ่าน กิจกรรมทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านบางสระเกล้า นั่นคือ การทอเสื่ออก โดยที่ต่างไปจากงานศึกษาการทอเสื่อที่ ผ่านๆ มา ซึ่งเมื่อสำรวจงานศึกษาที่เกี่ยวข้องสามารถแบ่งกลุ่มงานที่ศึกษาการทอเสื่อได้อย่างน้อย 3 กลุ่ม กลุ่มที่

1 กลุ่มที่ศึกษาสภาพปัญหา อุปสรรคของการดำเนินกิจกรรมทอเสื่อเพื่อเสนอแนวทางในการส่งเสริมหรือแก้ไข ปัญหา เช่น งานศึกษาเรื่องเศรษฐกิจชุมชน : กรณีศึกษากลุ่มหัตถกรรมทอเสื่อใบเตยบ้านโคกสว่าง ตำบล โคกสว่าง อำเภอสำโรง (อุตร จินตะเวช, 2549) การสร้างมูลค่าเพิ่มการทอเสื่อกกเพื่อเศรษฐกิจชุมชน ตำบล กระทุ้งแพ้ว อำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี (ลักษณะพร โรจน์พิทักษ์กุล, 2556) การพัฒนาผลิตภัณฑ์ที่ทำจาก ดันกกของกลุ่มทอเสื่อกกบ้านระกาศ หมู่ที่ 4 ตำบลบ้านระกาศ อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ (ปนัดดา พูนทองกลาง, 2548) ธุรกิจกลุ่มทอเสื่อกก บ้านหนองไม้ตาย ตำบลคอนเงิน อำเภอเชียงยืน จังหวัดมหาสารคาม (อภิญญา จันทะหาร, 2551) เป็นต้น กลุ่มที่ 2 เป็นการศึกษาในแนวศึกษาศาสตร์ ครุศาสตร์เกี่ยวกับเรื่อง การพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นในเรื่องของการทอเสื่อ เช่น การพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่น เรื่องการทอเสื่อกก สามเหลี่ยม กลุ่มสาระการงานอาชีพและเทคโนโลยี ช่วงชั้นที่ 3 โรงเรียนบ้านนาแสง สำนักงานเขตพื้นที่ การศึกษาหนองคาย เขต 3 (จิตบุญย์ กุลสุวรรณ, 2551) การพัฒนากิจกรรมการเรียนรู้หลักสูตรท้องถิ่น เรื่อง การทอเสื่อกก กลุ่มสาระการเรียนรู้การงานอาชีพและเทคโนโลยี ชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 (พรทิพย์ บุญใหญ่, 2554) เป็นต้น กลุ่มที่ 3 เป็นการศึกษาในแนวการจัดการความรู้ (Knowledge management) เช่น การจัดการ ความรู้ของกลุ่มทอเสื่อกกบ้านเตย ตำบลวังหิน อำเภอโนนแดง จังหวัดนครราชสีมา (จ่านิง รongตะกั่ว, 2553) การจัดการความรู้อาชีพทอเสื่อกก: ศึกษากรณีกลุ่มอาชีพทอเสื่อกก บ้านโนนเพ็ด ตำบลโนนเพ็ด อำเภอประทาย จังหวัดนครราชสีมา, (สมหมาย พลมะศรี, 2553) การจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นการทอเสื่อกกของชุมชน บ้านแพง จังหวัดมหาสารคาม (อุทร คิตติ, 2554) บทความชิ้นนี้จะทดลองนำเอาแนวคิดทางสังคมวิทยามาใช้ อธิบายการประกอบกิจกรรมการทอเสื่อกกของชุมชนบางสระเก้า โดยจะนำเสนอการปรับใช้ “ทุน” รูปแบบ ต่างๆ และการสร้างเครือข่ายทางสังคมของชุมชนบางสระเก้าทั้งในระดับชุมชน และในระดับปัจเจก เพื่อต่อสู้ดิ้นรนและปรับตัวภายใต้ภาวะวิกฤตเศรษฐกิจที่เผชิญอยู่

ในระดับชุมชนจะเห็นว่าชุมชนบางสระเก้าต้องเผชิญกับกระแสความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ที่เกิดขึ้นจาก การเข้ามาของทุนนิยม ที่ทำให้เกิดการประมงเชิงพาณิชย์ที่มีความเสี่ยงสูงอย่างการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ และนำไปสู่ การประสบความล้มเหลวในที่สุด ดังนั้นสิ่งที่น่าสนใจก็คือ ภายใต้สถานการณ์ดังกล่าว ชุมชนมีการปรับใช้ “ทุน” รูปแบบต่างๆ และ/หรือสร้างใหม่เครือข่ายทางสังคมอย่างไรในการต่อสู้กับวิกฤตดังกล่าว ในอีกด้านหนึ่งก็จะเห็น ว่า คนในชุมชนนั้น แต่เดิมก็มีสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมต่างกันอยู่แล้ว อันหมายถึงการเข้าถึง “ทรัพยากร” หรือโอกาสทางเศรษฐกิจที่ต่างกันตามมามากด้วยนั้น ในการปฏิสัมพันธ์ในระดับปัจเจก ชาวบ้านมี การปรับใช้ “ทุน” และสร้างเครือข่ายทางสังคมอย่างไร ภายใต้ความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันในชุมชน ในการทำ ความเข้าใจการปรับตัวของชาวบ้านชุมชนบางสระเก้า ผู้เขียนได้ใช้แนวคิดเรื่อง “รูปแบบของทุน” ของ ปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu) ในการวิเคราะห์ข้อมูล ทั้งนี้เนื่องจากแนวคิดเรื่อง “รูปแบบของทุน” ของบูร์ดิเยอ ช่วยทำให้เราเห็นว่า “ทุน” ประเภทต่างๆ สามารถถูกปรับเปลี่ยน (conversion) จากรูปแบบทุนประเภทหนึ่งไปสู่ อีกประเภทหนึ่งได้

แนวคิดว่าด้วยเรื่อง “รูปแบบของทุน”

ในทัศนะของบูร์ดิเยอ มนุษย์ผู้กระทำการทุกคนคือนักสะสมทุนและลงทุนเพื่อมุ่งหวังผลกำไร เขาจึงได้ นำแนวคิดเรื่องทุนของคาร์ล มาร์กซ์ มาขยายสู่รูปแบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านวัตถุ ทุน ทางสังคม ทุนทางวัฒนธรรม และทุนสัญลักษณ์ในชีวิตประจำวัน ปัจเจกบุคคลและกลุ่มต่างนำทุนประเภทต่างๆ ที่มีอยู่ไปใช้เพื่อเพิ่มพูนฐานะ ตำแหน่งทางสังคมให้สูงขึ้นต่อไป หรืออย่างน้อยก็รักษาไว้ไม่ให้ตกต่ำไปกว่าเดิม ทรัพยากรกลายเป็นทุนเมื่อถูกนำมาใช้ในความสัมพันธ์เชิงอำนาจ และเป็นเป้าหมายของการต่อสู้แย่งชิงในสนาม แห่งการแข่งขัน (ยศ สันตสมบัติ, 2546, หน้า 97) ประเภทของทุนตามแนวคิดของบูร์ดิเยอ นอกจากทุน

ทางเศรษฐกิจแล้ว เขาเสนอแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม (Social Capital) ทุนทางวัฒนธรรม (Cultural Capital) และทุนทางสัญลักษณ์ (Symbolic Capital)

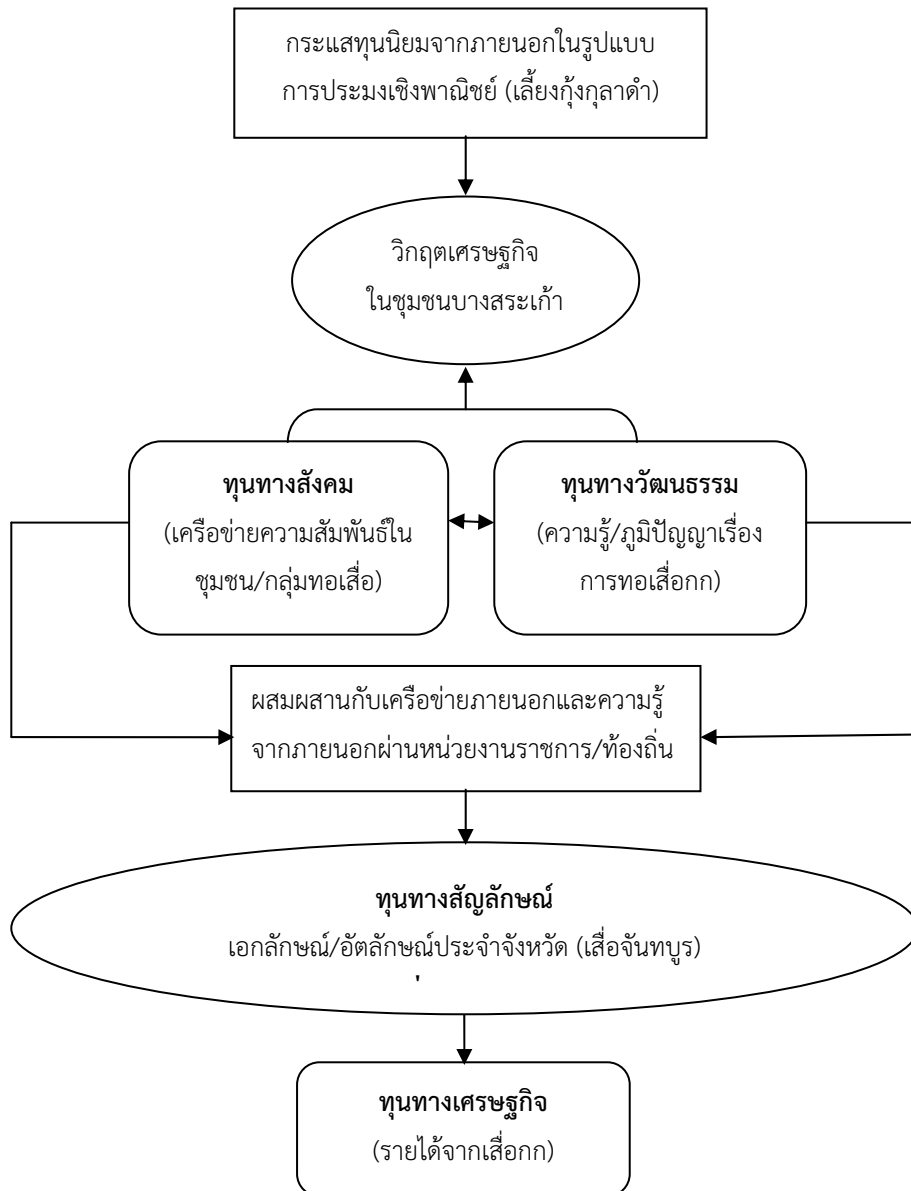
ทุนทางสังคม คือ ความสัมพันธ์และความเชื่อมโยง ระหว่างผู้คนเพื่อที่พวกเขาจะสามารถบรรลุสิ่งที่ไม่สามารถทำให้ลุล่วงได้ด้วยตัวคนเดียว ผู้คนจะสัมพันธ์กันโดยผ่านเครือข่าย ซึ่งภายในเครือข่ายนั้นเขาจะแบ่งปันคุณค่าร่วมกับสมาชิกคนอื่นๆ ในเครือข่าย ซึ่งเครือข่ายนี้นี้เปรียบเสมือนทรัพยากร และอยู่ในฐานะที่เป็น “ทุน” (Field, 2003; อ้างถึงในสว่าง มีแสง, 2554) งานศึกษาของกนกพร ดีบุรี ที่ศึกษาการสร้างเครือข่ายทางสังคมของแรงงานสตรีรับจ้างเย็บผ้าสำเร็จเป็นรายชิ้นในอำเภอสนักำแพง จังหวัดเชียงใหม่ กนกพรพบว่าแรงงานสตรีดังกล่าวมีสถานะที่สูงขึ้นจากการทำการผลิต เนื่องจากการกลายเป็นผู้จัดการทรัพยากร และรายได้ของครัวเรือนโดยเฉพาะสตรีที่อยู่ในระบบการผลิตแบบเหมาช่วง ที่แต่งงานแล้ว เธอจะมีสถานะที่เทียบเท่ากับสามีในฐานะเป็นผู้ที่มีบทบาทของการเป็นผู้หาเลี้ยงครอบครัวอีกแรงหนึ่ง กนกพรพบว่าแรงงานสตรีเหล่านั้นก็มักจะสร้างเครือข่ายของกลุ่มสตรีที่ทำการผลิตเดียวกัน เพื่อให้กลุ่มและตัวเธอเข้าถึงทรัพยากรทั้งในการผลิตในไร่นา และในการรับจ้างผลิตผ้าสำเร็จรูปเป็นรายชิ้น (กนกพร ดีบุรี, 2542)

ทุนทางวัฒนธรรม บุรีดีเยอ แบ่งทุนทางวัฒนธรรมเป็น 3 รูปแบบคือ (1) รูปแบบที่แฝงฝังในตัวคน (Embodied State) ซึ่งเป็นทุนที่อยู่ในระดับอุปนิสัย ซึ่งเป็นการซึมซับรับเอา (Internalized) ตำแหน่งแห่งที่ของตน รวมทั้งทัศนคติ มุมมอง ผ่านกระบวนการขัดเกลาทางสังคม คือ อุปนิสัยที่ได้จากการเรียนรู้ บ่มเพาะจากสังคม ที่จะซึมซับ เข้าใจ เข้าถึงคุณค่าของสินค้าทางวัฒนธรรม เช่น การเข้าถึงและซึ่งใจในอรรถรสทางดนตรีสุนทรียสำนึกทางศิลปะ ความสามารถในการเข้าถึง/การเสพสินค้าทางวัฒนธรรมนั้นแตกต่างจากการบริโภคสินค้าอื่น เนื่องจากวัตถุทางวัฒนธรรมนั้นมีชุดความหมายผูกติดอยู่กับวัตถุ ผู้ที่จะเข้าถึงได้จึงต้องเข้าใจชุดความหมายนั้น (2) รูปแบบที่เป็นวัตถุ (Objectified State) เป็นทุนทางวัฒนธรรมที่ผูกติดอยู่กับวัตถุ (Cultural Products) เช่น หนังสือในงานศิลปะ หรือเครื่องมือทางวิทยาศาสตร์ซึ่งต้องอาศัยความสามารถพิเศษ ผ่านขั้นตอนการอบรมศึกษาอย่างเคยชินจึงสามารถใช้ได้ ซึ่งเป็นที่ปรากฏชัดว่า ผลิตภัณฑ์ทางวัฒนธรรมเหล่านี้ และรูปแบบที่เป็นในเชิงสถาบัน (Institutionalized State) เช่น ในระบบการศึกษา ซึ่งสร้างและผลิตซ้ำความแตกต่างทางชนชั้นอย่างชัดเจน ความรู้จึงเป็นผลผลิตทางวัฒนธรรม (Cultural Product) ที่สามารถมีศักยภาพในการปรับเปลี่ยนเป็นทรัพยากรอื่นได้มาก นอกจากนั้นการศึกษายังเป็นการเปิดช่องทางสำหรับการเข้าถึงทรัพยากรอื่น เป็นการส่งสมโอกาสของการเข้าถึงชีวิตที่ดีกว่า ผู้ปกครองจึงต้องลงทุนในตลาดทุนอย่างมากเพื่อการหวังผลในอนาคตที่จะสามารถเปลี่ยนทุนทางวัฒนธรรมนี้ให้กลายเป็นทุนชนิดอื่นได้ (Bourdieu, 1986) แนวคิดเรื่องทุนทางวัฒนธรรมของบุรีดีเยอจึงครอบคลุมทรัพยากรมากมายหลายประเภทด้วยกันทั้งการศึกษา ความเชี่ยวชาญ หรือความสามารถพิเศษต่างๆ เช่น ความสามารถในการพูด ความรอบรู้ในด้านกีฬา ตลอดจนสุนทรียะและรสนิยมทางด้านอาหารและดนตรี เป็นต้น (ยศ สันตสมบัติ, 2546, หน้า 98) ในสังคมขาวนา ความอยู่ดีกินดีของครัวเรือนแต่ละแห่งมิได้วางอยู่บนพื้นฐานของที่ดิน สัตว์เลี้ยง และเครื่องมือการผลิตอื่นๆ เท่านั้น แต่วางอยู่บนพื้นฐานของทุนทางวัฒนธรรมในด้านของภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับกระบวนการผลิตและการจัดการทรัพยากร ตลอดจนอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์เชิงเครือญาติและเครือข่ายของเพื่อนบ้านและสมัครพรรคพวกที่ประกอบกันเป็นกลุ่ม บนพื้นฐานของพันธะผูกพันทางสังคมในรูปแบบต่างๆ (ถือเป็นทุนทางสังคมผู้เขียน) ที่กลายมาเป็นจารีตประเพณีเกี่ยวกับสิทธิและหน้าที่ ซึ่งสามารถนำมาใช้ได้อย่างต้องการ (ยศ สันตสมบัติ, 2546, หน้า 97-98) ในงานศึกษาของวินัย บุญลือ นามโนทัศน์เรื่องทุนทางวัฒนธรรมของบุรีดีเยอไปปรับใช้ โดยมองว่าการสะสมประสบการณ์ของการทำข้าวไร่ ภูมิปัญญาของการทำข้าวไร่ เหล่านี้ล้วนเป็นทุนทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์บนดอย (วินัย บุญลือ, 2545)

ทุนทางสัญลักษณ์ ทุนทางสัญลักษณ์หมายถึงทุนที่ถูกปฏิเสธ (Denied Capital) นั่นคือผลประโยชน์ ถูกกลบเกลื่อนภายใต้การกระทำที่ดูเผินๆ แล้วไม่มีผลประโยชน์แอบแฝง ความสำคัญของทุนทางสัญลักษณ์เกิดจากการปฏิเสธทุนทางเศรษฐกิจ ทุนทางสัญลักษณ์เป็นรูปแบบหนึ่งของอำนาจที่คนทั่วไปมักมองว่าไม่เป็นอำนาจ หากแต่เป็นการยอมรับ เป็นความจงรักภักดีและความมั่นคงซื้อตรงในความสัมพันธ์ทางสังคมชุดใดชุดหนึ่ง สำหรับในบทความชิ้นนี้ ผู้เขียนยังปรับใช้ “ทุนทางสัญลักษณ์” ในแง่ที่หมายถึงสัญญาบางอย่างที่สะท้อน การได้รับการยอมรับ อย่างเช่นเสื้อกั๊กจันทบุรีที่ได้รับการยอมรับจนกระทั่งได้รับรางวัล หรือเป็น OTOP หัตถา ไปจนกระทั่งกลายเป็นของดีประจำจังหวัด (สะท้อนผ่านคำขวัญประจำจังหวัด) ซึ่ง “ทุนทางสัญลักษณ์” ดังกล่าวนี้อาจสามารถถูกเปลี่ยนไปเป็นทุนทางเศรษฐกิจของชุมชนได้ในรูปของรายได้ที่ได้จากการส่งขายเสื้อทั้งในและต่างประเทศ หรือการเข้ามาจับจ่ายใช้สอยของนักท่องเที่ยว ที่ใครก็ตามที่มาเมืองจันทบุรีต้องซื้อผลิตภัณฑ์จากเสื้อกั๊กไปเป็นของฝาก เป็นต้น

แนวคิดเรื่องทุนของ ปีแอร์ บูร์ดิเยอมีนัยสำคัญอย่างยิ่ง ต่อการศึกษาทางด้านสังคมวิทยา โดยเฉพาะในประเด็นเรื่องความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เขาไม่เพียงแบ่งทุนออกเป็นประเภทต่างๆ และชี้ให้เห็นถึงรูปแบบของทุนแต่ละประเภทเท่านั้น แต่ยังแสดงให้เห็นว่าทุนประเภทต่างๆ นั้นสามารถสลับสับเปลี่ยนและแปลงตนจากทุนประเภทหนึ่งไปเป็นทุนอีกประเภทหนึ่งได้ และรูปแบบของการแปลงทุนจะมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละสังคมวัฒนธรรม (ยศ สันตสมบัติ, 2546, หน้า 99) ผู้เขียนจึงนำแนวคิดเรื่องทุนของบูร์ดิเยอ มาใช้เพื่อส่งขยายให้เห็นถึงปฏิบัติการในการปรับใช้และสร้างใหม่ “ทุน” ในรูปแบบต่างๆ ภายใต้กระแสทุนนิยมเสรีนิยมที่เถาภิเษกเข้ามาทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรมในชุมชน เพื่อให้เห็นการดิ้นรนปรับตัวของคนในชุมชนบางสระแก้ว

กรอบแนวคิดที่นำมาใช้อธิบายปรากฏการณ์ในชุมชนบางสระแก้ว จังหวัดจันทบุรี

ชุมชนบางสระแก้ว : แหล่งผลิตเสื่อจันทบุรีของจังหวัดจันทบุรี

ตำบลบางสระแก้ว อำเภอแหลมสิงห์ จังหวัดจันทบุรีมีเนื้อที่ 22.45 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 14,031 ไร่ ตั้งอยู่ในเขตการปกครองของอำเภอแหลมสิงห์ มีเขตการปกครอง 5 หมู่บ้าน คือ หมู่ที่ 1 บ้านเนิน หมู่ที่ 2 บ้านกลาง หมู่ที่ 3 บ้านเนินกลาง หมู่ที่ 4 บ้านกองหิน หมู่ที่ 5 บ้านแฉวนา การเกิดขึ้นของชุมชนบางสระแก้วนี้ มีการสันนิษฐานกันว่าผู้ที่เข้ามาสร้างถิ่นฐานเป็นชนกลุ่มแรกน่าจะเป็นชาวช่องที่เป็นคนพื้นที่เดิมของจังหวัดจันทบุรี ต่อมา มีการติดต่อค้าขายกับชาวจีน ชาวนวน และคนไทยจากภาคใต้ โดยอาศัยการเดินทาง

ด้วยเหตุนี้นพื้นที่ตำบลบางสระเก้ามีทำเลเหมาะสมที่จะใช้เป็นที่พักแรมและหลบมรสุม การติดต่อค้าขายก่อให้เกิดความสัมพันธ์ยาวนานเป็นชุมชนใหญ่โตขึ้นจากที่พักชั่วคราวมาเป็นที่อยู่อาศัยและที่ทำมาหากินหลัก จากกลุ่มชนเชื้อชาติเดียวขยายตัวเป็นกลุ่มชนหลายเชื้อชาติมาอยู่รวมกันมี ทั้งชาวของ ชาวไทยภาคใต้ ชาวจีน ชาวญวน

ส่วนสภาพทางนิเวศของตำบลบางสระเก้ามีลักษณะเป็นพื้นที่ราบลุ่มชายทะเล ในพื้นที่ยังมีลำคลองไหลผ่าน แบ่งพื้นที่เป็น 2 ส่วนคือ ส่วนพื้นที่ตอนต้นที่ชาวบ้านใช้เป็นที่ปลูกบ้านสร้างที่พักอาศัยและปลูกพืชเกษตรหมุนเวียน กับส่วนพื้นที่ราบน้ำเค็มที่ใช้เพาะเลี้ยงสัตว์น้ำเค็ม ในบริเวณที่น้ำจากลำคลองซึ่งเป็นน้ำจืด (จากน้ำตกพลิว) ไหลมาบรรจบกับน้ำเค็มทำให้เกิด “น้ำกร่อย” เกิดเป็นปากก และกกที่เกิดขึ้นบริเวณน้ำกร่อยนี้จะมีคุณสมบัติที่เหนียว นุ่ม เป็นมัน เหมาะแก่การนำไปจักสาน และเมื่อชาวบ้านเห็นว่าต้นกกสามารถนำมาทำเป็นเชือก นำมาทอเป็นเสื่อและพัฒนาเป็นผลิตภัณฑ์อย่างอื่นได้ ทำให้กกที่ขึ้นอยู่ตามหัวไร่ปลายนาเริ่มจะไม่เพียงพอชาวบ้านจึงหันมาทำนาตากเพราะได้ผลดีกว่าการทำนาข้าว ชาวบ้านจึงปลูกกกอย่างเป็นลำเป็นสัน ถือเป็นอาชีพใหม่ที่เพิ่มรายได้ให้ชาวบ้าน (ธนกร ภิบาลรักษ์, 2551)

แม้บางสระเก้าจะมีที่ดอนไม่มากนัก หากแต่มีพื้นที่เพียงพอสำหรับการเกษตร โดยที่ชาวบ้านจะกันคันดินเพื่อกันน้ำให้น้ำเค็มเข้านา มีการทำนาปีละหนึ่งครั้ง แยกตัวไปจากเพื่อบึงหลังคา ทอเสื่อกกเป็นอาชีพเสริมและซ่อมแซมบ้านเรือน เป็นต้น ทั้งนี้ ชุมชนตำบลบางสระเก้า มีวิถีชีวิตอย่างเรียบง่าย ใช้ภูมิปัญญาชุมชนในการประกอบอาชีพ พึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชนในการดำรงชีวิต มีการสืบทอดความรู้ ภูมิปัญญาชุมชน อย่างต่อเนื่อง โดยมีกระบวนการเรียนรู้ เรื่องผลิตภัณฑ์ การแปรรูปอาหารทะเล การทำกะปิ งานฝีมือชุมชน

การเติบโตของระบบเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ ทำให้ชุมชน ครั้วเรือนจำนวนมากเริ่มมีการเช่าที่นาเพื่อขยายพื้นที่ทางการเกษตร จ้างแรงงานทางการเกษตร เริ่มใช้สารเคมีเพื่อเร่งการเจริญเติบโตของผลผลิต ขณะเดียวกัน นโยบายการส่งเสริมเกษตรกรทำนาถั่ว ก็เป็นสาเหตุที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้เกษตรกรให้ชุมชนต้องปรับเปลี่ยน วิธีการผลิต จากการทำนาข้าวกลายเป็นนาถั่ว พื้นที่ที่เคยทำนาข้าวถูกปรับเปลี่ยนเป็นนาถั่ว

การทำนาถั่วกับวิกฤตเศรษฐกิจปี 2540 : บทเรียนอันแสนเจ็บปวดของชุมชนบางสระเก้า

ในปี พ.ศ. 2530 การทำนาและวิถีเกษตรทั่วไปเริ่มเปลี่ยนแปลง เมื่อกระแสการเลี้ยงกุ้งกุลาดำเข้ามามีอิทธิพลต่อคนในตำบลบางสระเก้า ชาวบ้านจึงมีความหวังและมีความตื่นตัว แต่ด้วยการเลี้ยงกุ้งกุลาดำต้องใช้เงินลงทุนสูง ชาวบ้านจึงต้องขายพื้นที่นาขายทุ่งน้ำเค็ม ให้กับบรรดานักลงทุนและถูกแปรสภาพเป็นฟาร์มกุ้ง ป่าชายเลนก็ถูกจับจองเป็นบ่อเลี้ยงกุ้งของชาวบ้าน เมื่อบ่อเลี้ยงกุ้งขยายวงกว้างเข้าสู่ชุมชนมากขึ้น เนื่องจากลักษณะพื้นที่เอื้ออำนวย ป่าชายเลนที่เคยเขียวขจี บ่งบอกถึงความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติก็ถูกถากถางกลายเป็นบ่อเลี้ยงกุ้งเกือบทั้งหมด

ในช่วงปีแรกๆ การเลี้ยงกุ้งได้รับผลตอบแทนที่ดี ชาวบ้านจึงเริ่มขยายการลงทุน เพิ่มปริมาณการผลิต โดยที่ตนเองไม่ได้มีความรู้ในด้านการเลี้ยงกุ้งกุลาดำเลย เมื่อการเลี้ยงกุ้งขยายวงกว้าง ราคากุ้งเริ่มตกต่ำลง ต้นทุนการผลิต ไม่ว่าจะเป็นอาหารกุ้ง วิตามินเสริม เกลือแร่ ปูนปรับสภาพดิน น้ำ ยาฆ่าเชื้อ เครื่องยนต์ อุปกรณ์ชุดตักน้ำ น้ำมันเชื้อเพลิง ฯลฯ ต่างมีราคาถีบตัวสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง พื้นที่เลี้ยงกุ้งหลายแห่งมีสภาพเสื่อมโทรมทำให้เกิดโรคระบาดอย่างรุนแรง เกษตรกรประสบกับภาวะขาดทุน บางรายหมดตัว ต้องเลิกกิจการ และท้ายที่สุด คือผลกระทบที่เกิดกับแหล่งอาหารของชุมชน สัตว์น้ำตามธรรมชาติลดจำนวนลงเพราะสารเคมีตกค้างที่ไหลออกสู่ลำคลองธรรมชาติ

กอบกับการเติบโตของชุมชน เมื่อจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้น ความต้องการอาหารจากธรรมชาติก็เพิ่มมากขึ้นตามลำดับ การจับสัตว์น้ำเพื่อบริโภคในครัวเรือนถูกแทนที่ด้วยการจับเพื่อการค้าขาย ชุมชนประมง "เรืออวนรุน" เริ่มรุกเข้ามาในลำคลองเพราะความอุดมสมบูรณ์ของสัตว์น้ำในลำคลองยังคงหลงเหลืออยู่ เกิดความขัดแย้งในการทำมาหากิน ลอบปู ลอบอวน สายเบ็ดราว ที่ชาวบ้านได้วางไว้ในลำคลองถูกเรืออวนรุนทำลายเสียหาย "นากก" ทรัพยากรพื้นฐานตามวิถีท้องถิ่นก็ได้รับผลกระทบเช่นกัน วิถีชีวิตการสานเสื่อกกเริ่มสูญหาย เพราะชาวบ้านส่วนใหญ่หันไปทำนาทุกกันหมด (ธีรยุทธ สายทอง, 2552)

ต่อมาในปี พ.ศ. 2540 การเลี้ยงกุ้งกุลาดำเริ่มประสบปัญหาหนักขึ้น ดินเริ่มเสื่อมโทรมเกิดโรคระบาดในกุ้ง เช่น โรคจุดขาว หัวเหลือง ทอρά เป็นต้น และการแพร่ระบาดเกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว ในช่วงนี้เองที่กลุ่มเซลล์แมนเริ่มเข้ามาหารายได้กับชาวบ้านโดยอาศัยกลุ่มนักวิชาการเป็นตัวเชื่อมที่เข้ามาให้ความรู้กับกลุ่มชาวบ้าน เรื่องโรคต่างๆ ที่เกิดขึ้นในขณะเดียวกันเซลล์แมนก็จะเริ่มขายยากำจัดศัตรูพืช ยาฆ่าแมลง ปุ๋ยเคมีและอื่นๆ อีกมากมายให้กับชาวบ้าน โดยเริ่มจากการแจกฟรีให้กลับไปทดลองใช้เมื่อชาวบ้านเห็นว่าได้ผล คราวต่อไปก็มาซื้อไปใช้เพิ่มมากขึ้น

ด้วยเหตุนี้เองที่ทำให้กลุ่มแกนนำชุมชนต้องมาพูดคุยกันและหาวิธีแก้ไขปัญหา โดยค้นพบความจริงที่ว่าเมื่อชาวบ้านตั้งต้นที่จะเลี้ยงกุ้งกุลาดำโดยที่ตนเองไม่มีความรู้และประสบการณ์ในด้านดังกล่าวทำให้ต้องประสบกับปัญหามากมายจึงเกิดความคิดที่จะหาทางออกโดยฟื้นฟูภูมิปัญญาดั้งเดิมในเรื่องการทอเสื่อกกที่เคยสร้างชื่อเสียงในอดีต เป็นที่เลื่องลือในชื่อเสื่อจันทบูร โดยเริ่มต้นจากบรรดาแกนนำที่หันมาทำนากก และทอเสื่อกกควบคู่ไปกับการเพาะเลี้ยงกุ้ง ด้วยโอกาสที่ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนมีลักษณะความเป็นอยู่แบบพี่น้องกัน ทำให้ไม่นานการทอเสื่อกกก็เริ่มขยายวงกว้างและได้รับการยอมรับจากชาวบ้านมากยิ่งขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้นทางคณะกรรมการจึงเกิดความคิดจัดตั้งศูนย์ศิลปเสื่อบางสระเกล้าขึ้น ภายใต้การสนับสนุนช่วยเหลือในเรื่องงบประมาณจากองค์กร SIF (Social Investment Fund) หรือ กองทุนสนับสนุนการลงทุนเพื่อสังคม ซึ่งเป็นการประกันราคาให้ชาวบ้านเพื่อใช้ต่อรองกับพ่อค้าคนกลาง และสร้างตลาดในการรองรับสินค้ากับชาวบ้าน

“ทุน” ของชุมชนบางสระเกล้า

เมื่อนำเอาแนวคิดเรื่อง “ทุน” ของบูร์ดิเยอมาใช้ทำความเข้าใจก็จะเห็นว่าทุนทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียวไม่เพียงพอที่จะทำให้ชุมชนบางสระเกล้าฝ่าวิกฤตเศรษฐกิจไปได้ แต่ผู้เขียนพบว่าในการรื้อฟื้นอาชีพการทอเสื่อกกขึ้นมา ชาวบ้านต้องอาศัย “ทุน” ชนิดอื่นๆ คือ “ทุนทางสังคม” ในรูปแบบของเครือข่ายความสัมพันธ์ทั้งในลักษณะความสัมพันธ์แบบเครือญาติ พรรคพวก และในลักษณะของการจัดตั้งกลุ่มทอเสื่อกกขึ้นมา รวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับหน่วยงานภายนอกทั้งภาครัฐและองค์กรพัฒนาเอกชนต่างๆ และ “ทุนทางวัฒนธรรม” ซึ่งในที่นี้ หมายถึง ประสบการณ์ ความรู้หรือภูมิปัญญาการทอเสื่อกก ชาวบ้านอาศัยทุนเหล่านี้ในการปรับตัวทางเศรษฐกิจภายหลังจากที่ประสบกับวิกฤตเศรษฐกิจในช่วงปี พ.ศ. 2540

1. ปัจจัยการผลิตขั้นพื้นฐานในฐานะ “ทุนทางเศรษฐกิจ” ในการทอเสื่อกก

ในแง่ของปัจจัยการผลิต ที่ดิน/สถานที่ แรงงานและเงินทุนเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับการทอเสื่อกก แต่ทว่า ควรตระหนักด้วยว่าภายในชุมชนเองนั้นก็มี “ความแตกต่างภายใน” (internal rural differenciation) ทั้งในแง่ของสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมอันส่งผลให้ผู้คนในชุมชนเข้าถึงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจได้ในระดับที่แตกต่างกัน ในส่วนนี้จะแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างคนที่มีทุนหรือเข้าถึงทรัพยากรในระดับที่แตกต่างกัน หากพิจารณาความจำเป็นของทุนทางเศรษฐกิจต่อการผลิตเสื่อกกกับความแตกต่างของสถานภาพทางเศรษฐกิจ จะช่วยให้เราเห็นการปรับใช้ทุนชนิดต่างๆ เพื่อให้ได้มาซึ่งทุนทางเศรษฐกิจ ในบทความชิ้นนี้นำเสนอกรณีศึกษา/ผู้ให้ข้อมูลที่มีสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมที่แตกต่างกัน นั่นคือ (1) ป่าจันทนา ซึ่งเป็นพี่สาวของป่าบุปผา

(ประธานกลุ่มบุปผา อารีรักษ์) (2) พี่วราภรณ์ เป็นผู้ผลิตรายย่อยที่ผลิตเสื้อกส่งให้กับกลุ่มที่ตนสังกัด มีปัจจัยการผลิตเป็นของตัวเอง (3) ป้าจ๋านง เป็นญาติกับพี่วราภรณ์และเป็นผู้ผลิตรายย่อย แต่ป้าจ๋านงไม่มีปัจจัยการผลิตเป็นของตนเอง โดยเฉพาะต้นกกซึ่งเป็นวัตถุดิบที่สำคัญในการทอเสื้อ และ (4) ลุงจอมและภรรยา ซึ่งเป็นผู้ผลิตรายย่อย ซึ่งทั้ง 4 กรณีศึกษาที่เลือกมานี้มีสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมที่แตกต่างกัน อันหมายถึงการเข้าถึง “ทรัพยากร” และโอกาสทางเศรษฐกิจได้มากน้อยแตกต่างกันด้วย

1.1 ที่ดิน/สถานที่

ชาวบ้านจะแบ่งพื้นที่บริเวณหน้าบ้านไว้ทำเป็นพื้นที่สำหรับทอเสื้อ โดยมียูปกรณ์สำหรับทอเสื้อกตั้งวางอยู่ เช่น ฝั่ม เครื่องปั่นเส้นกก เต่าพื้นที่ใช้สำหรับต้มย้อมสีกก เป็นต้น

รูปที่ 1 พื้นที่และอุปกรณ์สำหรับทอเสื้อก

1.2 แรงงาน

สำหรับแรงงานที่ใช้ในการทอเสื้อกส่วนใหญ่จะใช้แรงงานคนในครอบครัว เช่น กรณีของพี่วราภรณ์ จะทอคู่กับแม่ของเธอ หรือบางครั้งเรือนสามี-ภรรยาก็จะทอคู่กัน อย่างเช่น บ้านของลุงจอมและป้าสมทรง สำหรับบ้านที่ไม่มีคู่ทอก็จะจ้างแรงงานในหมู่บ้านมาช่วยทอโดยจะแบ่งเงินให้ตามทีตกลงกัน

อย่างไรก็ดี เมื่อการทอเสื้อกกลายเป็นหัตถอุตสาหกรรมที่ต้องผลิตให้ทันตามความต้องการของลูกค้า จึงเกิดแนวโน้มที่จะต้องจ้างแรงงานอย่างเข้มข้น และเกิดระบบการผลิตแบบเหมาช่วง (subcontract) โดยส่วนใหญ่แล้วจะเป็นแรงงานวัยกลางคนถึงสูงอายุในหมู่บ้าน เนื่องจากเด็กรุ่นใหม่ ๆ ส่วนใหญ่จะออกไปเรียนและทำงานนอกหมู่บ้าน หรือไม่ก็ทำงานอื่น มักไม่นิยมทำอาชีพทอเสื้อ

คุณสุริยา แก่นจันทร์ ประธานกลุ่มทอเสื้อกสุริยา เริ่มใช้ระบบการกระจายขั้นตอนการผลิต เช่น การย้อมเส้นกก การทอ การเย็บ ไปให้กับกลุ่มผู้สูงอายุในหมู่บ้านทำเพื่อสร้างรายได้ ระบบการจ้างงานแบบรับเหมาช่วงนี้สอดคล้องกับกลุ่มชาวบ้านที่มีข้อจำกัดเรื่องปัจจัยการผลิต กลุ่มชาวบ้านวัยกลางคนถึงสูงวัยซึ่งไม่มีปัจจัยการผลิตและมีข้อจำกัดที่จะไปเป็นแรงงานรับจ้างในระบบ แรงงานนอกระบบเหล่านี้จึงกลายเป็นพลังการผลิตที่สำคัญ และพวกเขามีรายได้โดยเฉลี่ย 3,000 บาท/เดือน จากยอดผลิต 2,000 ชิ้น/เดือน เกิดเป็นเครือข่ายการผลิตที่ต่างต้องพึ่งพากันและกัน นั่นก็คือ ผู้ประกอบการที่อาศัยแรงงานไร้ปัจจัยการผลิตเพื่อทอเสื้อก ในขณะที่แรงงานไร้ปัจจัยการผลิตก็อาศัยขายแรงแลกกับเงิน

1.3 เงินทุน/วัตถุดิบ

“ทุนทางเศรษฐกิจ” ในลักษณะที่เป็นเงินทุนยังคงมีความสำคัญต่อการประกอบอาชีพทอเสื้อ เนื่องจากแต่ละครัวเรือนมีต้นทุนและเข้าถึงทรัพยากรไม่เท่ากัน บางบ้านมีพื้นที่สำหรับปลูกกก ปลูกปอเองก็ไม่จำเป็นต้อง

ซื้อหวัดฤดูใบไม้ผลินั้น อาจจะซื้อหวัดฤดูใบไม้ร่วงเพิ่ม เช่น สิววิทยาศาสตร์ที่ใช้สำหรับย้อมกกเท่านั้น ส่วนครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินสำหรับปลูกกก ปลูกปอ ก็ต้องซื้อต้นกกในกิโลกรัมละ 4 บาท หรือไม่เช่นนั้น ก็ใช้ “ทุนทางสังคม” เพื่อเข้าถึงหวัดฤดูใบไม้ผลินั้น อย่างเช่นกรณีของป้าจ๋านงค์ (อายุ 57 ปี) ที่เป็นเครือญาติกับครอบครัวของพี่วราภรณ์ ก็จะใช้ความเป็นเครือญาติในการเข้าถึงหวัดฤดูใบไม้ผลิกก โดยป้าจ๋านงค์จะสามารถไปตัดกกในพื้นที่ของพี่วราภรณ์ ได้โดยไม่ต้องจ่ายเงิน

รูปที่ 2 เส้นกกตากแห้งซึ่งเป็นหวัดดิบหลักของการทอเสื่อกกจันทบูร

การเปลี่ยนจาก “ทุนทางสังคม” ไปเป็น “ทุนทางเศรษฐกิจ” ยังพบได้ในลักษณะของการรวมกลุ่มกันเป็นกลุ่มทอเสื่อโดยที่กลุ่มเหล่านี้จะทำหน้าที่เป็นกลไกขับเคลื่อนกิจกรรมทางเศรษฐกิจในอาชีพการทอเสื่อของชุมชน นอกจากนี้ กลุ่มทอเสื่อยังเป็นแหล่งทุนที่ยืมให้กับสมาชิกได้สามารถกู้ยืมในอัตราดอกเบี้ยที่ถูก

2. การรวมกลุ่ม/ก่อตั้งกลุ่มทอเสื่อกกในฐานะ “ทุนทางสังคม” ของชุมชนบางสระเก้า

บุรดิเยอนิยามทุนทางสังคมว่าคือทรัพยากรรูปแบบหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับการเป็นเจ้าของครอบครองเครือข่ายความสัมพันธ์ในเชิงสถาบัน (Institutionalized relationship) (Boudieu, 1986) ผู้เขียนนำเอาแนวคิดทุนทางสังคมมาใช้เป็นแนวทางอธิบายการรวมกลุ่ม/ก่อตั้งกลุ่มสมาชิกในรูปแบบต่างๆ ซึ่งการรวมกลุ่มเหล่านี้ก่อให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์และเกิดการปรับแปลงทุนทางสังคมไปสู่ทุนรูปแบบอื่น ควรระลึกว่าคนในชุมชนมีความแตกต่างหลากหลายในด้านสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคม ครอบครองปัจจัยการผลิตที่ไม่เท่ากัน เช่น บางคนมีเส้นกก แต่ไม่มีปอ มีเส้นกก มีปอ แต่ไม่มีฟืม หรือ มีทั้งเส้นกก เส้นปอ และฟืมแต่ไม่มีแรงงานในการทอเย็บ (ธนกร ภีบาลรักษ์, 2551) ซึ่งการเกิดขึ้นของเครือข่ายทางสังคมที่ต้องพึ่งพาอาศัยกันดังกล่าวนี้ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกันด้วย

2.1 “ศูนย์ศิลป์เสื่อบางสระเก้า” กับกลไกการจัดการด้านการตลาดของชุมชน

ภายหลังจากที่เกิดวิกฤตทางเศรษฐกิจของชุมชนบางสระเก้าในปี พ.ศ. 2541 ที่ธุรกิจการเลี้ยงกุ้งกุลาดำเริ่มซบเซา ชาวบ้านเป็นหนี้สินจากการลงทุนทำนากุ้ง แขนงนำชุมชนเริ่มตระหนักถึงผลกระทบและทบทวนบทเรียนที่ผ่านมาเพื่อหาทางออก ในปี พ.ศ. 2544 จึงเกิดการรวมกลุ่มกันจัดตั้งเครือข่าย องค์การชุมชน กลุ่มออมทรัพย์ และกลุ่มทอเสื่อกกขึ้น เริ่มแรกมีสมาชิกเพียง 40 คน ลงหุ้นกันคนละ 50 บาท เพื่อทำเสื่อกกขาย ปัจจุบันกลายเป็น “ศูนย์ศิลป์เสื่อบางสระเก้า” โดยการสนับสนุนจากกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (SIF) มีสมาชิก 386 คน เงินทุน 1,116,340.15 บาท โดยกิจกรรมหลักๆ ของกลุ่มคือ (1) ส่งเสริมการปลูกกก ปลูกปอ เพื่อเป็นการลดต้นทุนการผลิต มีหวัดดิบเพียงพอ ส่งเสริมด้านเงินทุน เป็นค่าใช้จ่ายในการปลูกและจัดเตรียม และ (2) รับซื้อและจำหน่ายผลิตภัณฑ์ชุมชน การรับซื้อก็จะรับซื้อเสื่อจากเครือข่ายสมาชิกและแปรรูปวาง

จำหน่าย โดยเน้นการใช้วัตถุดิบในพื้นที่ ส่วนผลิตภัณฑ์ประเภทอื่นจะรับฝากขาย เป็นการสร้างเครือข่ายสินค้าในชุมชน

นอกจากนี้ ศูนย์ศิลป์เสื่อบางสระเกล้ายังทำหน้าที่ประกันราคากับพ่อค้าคนกลาง ทำให้พ่อค้าคนกลางที่เข้ามาซื้อไม่สามารถถกเถียงราคาต่ำกว่าศูนย์ฯ ได้ เพราะหากให้ราคาต่ำกว่าศูนย์ฯ ชาวบ้านก็จะตัดสินใจไปขายที่ศูนย์ฯ แทนการขายให้กับพ่อค้าคนกลาง ในแง่การรวมตัวเป็นเครือข่ายทางสังคมจึงช่วยสร้างอำนาจและกลไกการต่อรองกับทุนนิยมทำให้ชาวบ้านไม่ถูกเอาเปรียบจากระบบตลาด

2.2 “สนาการชุมชน”: สถาบันการเงินชุมชนบางสระเกล้า

ในช่วงปลายปี พ.ศ. 2547 ได้เกิดเป็นแผนชุมชนคนบางสระเกล้าขึ้นประกอบด้วย 6 ยุทธศาสตร์ ได้แก่ 1. การเมืองการปกครอง 2. การเงินและสวัสดิการชุมชน 3. เศรษฐกิจชุมชน 43 เกษตรและสิ่งแวดล้อม 5. สังคมและวัฒนธรรม และ 6. การจัดการความรู้ท้องถิ่น และเกิดการเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายทางการเงินในระดับตำบลอย่างเป็นรูปธรรมเพื่อแก้ปัญหาหนี้สินของคนในชุมชน เกิดความมั่นคง และสามารถกระจายผลประโยชน์ให้สมาชิกได้อย่างเต็มที่ ประกอบกับในปี พ.ศ. 2548 ธกส. (ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์) มีนโยบายหนุนเสริมการจัดตั้งสถาบันการเงินชุมชน โดยการคัดเลือกชุมชนที่มีความพร้อมและมีการเชื่อมโยงการเรียนรู้ร่วมกันอย่างต่อเนื่อง จึงได้ต่อยอดความคิดและจัดตั้งสถาบันการเงินชุมชนบางสระเกล้า ภายได้ชื่อว่า “สนาการชุมชนบางสระเกล้า”

สนาการชุมชน โดยชื่อก็บ่งบอกถึงกระบวนการมีส่วนร่วมที่เกิดขึ้นในการดำเนินงานแล้ว นั่น เพราะคำว่าสนาการชุมชนดังกล่าว มาจาก คำ 3 คำที่มาเชื่อมกัน คือ สห หมายถึง การรวมกัน ธน หมายถึง เงิน และอาคาร หมายถึง สถานที่ เมื่อรวมกันแล้วจึงมีความหมายที่เป็นมงคลว่า สถานที่ที่นำเงินมารวมกัน และที่สำคัญคือ ชื่อนี้ไม่ซ้ำแบบใคร กลายเป็นจุดเด่น และเอกลักษณ์ของสนาการชุมชนที่ทำให้คนสนใจมากยิ่งขึ้น

2.3 กลุ่มเสื่อบางสระเกล้า

นอกจากนี้ยังพบว่า ปัจจุบันมีการจัดตั้งกลุ่มย่อยๆ โดยคนในชุมชนเองขึ้นมามากกว่า 40 กลุ่ม ซึ่งภายในกลุ่มจะมีการออมทรัพย์และให้สมาชิกกู้ไปลงทุนทำเสื่อ สันปีมีการปันผลให้สมาชิกร้อยละ 5 สมาชิกจะมีรายได้ประมาณ 2,500 บาท/คน/เดือน ถึงแม้รายได้จะไม่มากมาย แต่ทำให้ครอบครัวและชุมชนคนบางสระเกล้าอบอุ่น ในการขายเสื่อของสมาชิกสามารถฝากขายกับกลุ่มหรือจะนำไปฝากขายที่ศูนย์ศิลป์เสื่อบางสระเกล้าก็ได้ ซึ่งปัจจุบันศูนย์ฯ ได้กลายเป็นแหล่งความรู้ในการผลิตเสื่อกกและเป็นศูนย์จำหน่ายผลิตภัณฑ์เสื่อกก มีคนมาดูงานซึ่งทางศูนย์ฯและสมาชิกก็ยินดีให้ความร่วมมือและยินดีเผยแพร่ความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่นให้แก่ผู้ที่สนใจ

นอกจากนี้ ยังมีกลุ่มทอเสื่อกกกลุ่มอื่นๆ ที่คุ้นกันดีในหมู่บ้านก็อย่างเช่น กลุ่มเสื่อสุริยา กลุ่มมะลิ และ กลุ่มบุปผา อาริรักษ์ ซึ่งทั้ง 3 กลุ่ม ต่างมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันในลักษณะที่เป็นเครือญาติกัน นั่นก็คือ “กลุ่มเสื่อสุริยา” ซึ่งมีนางสุริยา แก่นจันทร์ เป็นประธานกลุ่ม นางสุริยาเป็นญาติของสามีมะลิ ซึ่งเป็นประธาน “กลุ่มมะลิ” และป้ามะลิก็เป็นพี่สาวของป้าบุปผา (ประธานกลุ่มบุปผา อาริรักษ์) ทั้งสามกลุ่มจึงทำงานในลักษณะที่ช่วยเหลือกัน มากกว่าจะแข่งขันกัน ป้าจันทนาซึ่งเป็นพี่สาวของป้าบุปผา บอกว่า ไม่จำเป็นต้องแข่งขันกัน เพราะทุกวันนี้ก็ทำแทบจะไม่ทันตามที่ถูกคำสั่ง

ป้าจันทนาซึ่งเป็นสมาชิกของทั้งกลุ่มสหกรณ์แหลมสิงห์ กลุ่มสุริยา กลุ่มมะลิ และกลุ่มบุปผา อาริรักษ์ เล่าให้ฟังว่า กลุ่มบุปผา อาริรักษ์ ก่อตั้งขึ้นเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2546 (หลังวิกฤตเศรษฐกิจ) เป็นกลุ่มที่แยกออกมาจากกลุ่มมะลิ โดยปัจจุบันมีสมาชิกประมาณ 80 คน ในแต่ละเดือน สมาชิกจะนำเงินมาออมกันคนละ 100 บาท ทุกเดือน โดยเงินที่ได้จากการออม สมาชิกในกลุ่มสามารถกู้ยืมไปลงทุนในกระบวนการผลิตเสื่อทอ โดยจะคิดดอกเบี้ยเพียงร้อยละ 1 บาท

นอกจากกลไกเรื่องการออมเงินและให้กู้ยืมเงินแล้ว กลุ่มบุปผา อารีรักษ์ยังทำหน้าที่หาตลาดให้กับสมาชิกของกลุ่มอีกด้วย สินค้าที่สมาชิกส่งให้กับกลุ่มบุปผา อารีรักษ์ มีทั้งที่เป็นผลิตภัณฑ์สำเร็จรูป และกึ่งสำเร็จรูป หมายความว่า ในกลุ่มบุปผา มีทั้งสมาชิกที่กู้เงินไปปลูกกกเอง ทอเสื่อเอง และแปรรูปผลิตภัณฑ์เอง แล้วส่งให้กับกลุ่มบุปผา และมีสมาชิกที่ทอเสื่อเป็นผืนส่งขายให้กับกลุ่มบุปผา โดยจะให้ราคาเป็นคืบ เช่น เสื่อ 4 คืบ จะให้ราคา 400 บาท 6 คืบ จะให้ราคา 500 บาท เป็นต้น

พี่วราภรณ์ เป็นตัวอย่างหนึ่งของผู้ผลิตเสื่อทอในลักษณะกึ่งสำเร็จรูป โดยจะทอเสื่อเป็นผืนส่งให้กับกลุ่มบุปผา อารีรักษ์ เพื่อนำไปแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์ ซึ่งในกลุ่มจะทำผลิตภัณฑ์ 3 ชนิด นั่นก็คือ เสื่อพับ เสื่อพองน้ำ และที่รองจาน จากนั้นจะส่งให้กับร้านประจำที่อยู่ในตัวเมืองจันทบุรีและส่งไปกรุงเทพฯ ซึ่งปัจจุบันผลิตได้ไม่เพียงพอต่อความต้องการ บ้าจันทนาบอกว่า เหตุผลที่เสื่อผลิตไม่ทันต่อความต้องการของลูกค้า ก็เนื่องจากการขยายตลาดที่กว้างขึ้น และสมัยนี้เด็กรุ่นใหม่มักออกไปเรียนนอกหมู่บ้าน ไปทำงานนอกหมู่บ้านเสียเป็นส่วนใหญ่ ทำให้มีคนรุ่นใหม่ๆ ทอเสื่อกกันน้อยลง

การเป็นสมาชิกของกลุ่มนอกจากจะทำให้สามารถเข้าถึงแหล่งทุนที่จะนำไปใช้ในกระบวนการผลิตแล้ว ยังเป็นการรับประกันว่าสินค้าที่ผลิตนั้นจะขายได้แน่นอน และสามารถทยอยได้ตลอดทั้งปี ซึ่งต่างจากเมื่อสมัยก่อนที่จะมีการรวมกลุ่ม ที่ชาวบ้านจะต่างคนต่างทอเสื่อ แล้วนำไปขายบริเวณน้ำตกพริ้วเฉพาะในช่วงฤดูผลไม้ หรือรอให้นักท่องเที่ยวเข้ามาที่หมู่บ้าน การรวมกลุ่มกันเป็นเครือข่ายสมาชิกในฐานะที่เป็นทุนทางสังคมรูปแบบหนึ่ง จึงช่วยสร้างหลักประกันและความมั่นคงทางรายได้ให้กับชาวบ้านที่ทอเสื่อเป็นอาชีพ ดังกรณีตัวอย่างเช่น พี่วราภรณ์ และผู้ผลิตรายย่อยอีกจำนวนมากที่อาศัยเครือข่ายและความเป็นสมาชิกในฐานะที่เป็นทุนทางสังคม และเปลี่ยนทุนทางสังคมให้กลายเป็นทุนทางเศรษฐกิจ ในลักษณะของการกู้ยืมเงินมาลงทุนหมุนเวียน และเป็นแหล่งตลาดที่สามารถจะขายได้ตลอดทั้งปี สร้างความมั่นคงเรื่องรายได้

เครือข่ายในฐานะที่เป็นทุนทางสังคมรูปแบบหนึ่ง มิได้วางอยู่บนความสัมพันธ์เดิมของคนในชุมชนเท่านั้น หากแต่ชาวบ้านมีการสร้างเครือข่ายใหม่ๆ กับองค์กร/หน่วยงานภายนอก ทั้งภาครัฐซึ่งได้แก่ องค์การบริหารส่วนท้องถิ่นที่ได้รับความร่วมมือจากอบต. องค์การบริหารส่วนท้องถิ่น (กำนัน) สำนักงานส่งเสริมและสนับสนุนวิชาการ (สสว.) ที่เข้ามาทำวิจัยให้แก่ชุมชน สสส. ที่ให้การสนับสนุนงบประมาณ วิทยาลัยการจัดการทางสังคมที่เข้ามาช่วยเป็นพี่เลี้ยงในเรื่องการทำการจัดเก็บข้อมูล เป็นกระบวนการจัดการความรู้ และนำชุดความรู้เหล่านี้ไปเผยแพร่ และเพิ่มเติมในหลักสูตรการเรียนการสอน และสุดท้ายที่ขาดไม่ได้ คือ SIF ที่เข้ามาสนับสนุนงบประมาณในการจัดตั้งศูนย์ศิลป์เสื่อบางสระแก้ว ทำให้ชาวบ้านได้รู้ฟันทนปัญญาดั้งเดิมขึ้นมาอีกครั้ง และใช้เงินทุนในการซื้อเสื่อของชาวบ้านมาและเป็นการประกันราคากับพ่อค้าคนกลางอีกด้วย

3. การรื้อฟื้นและนำความรู้เรื่องการทอเสื่อกลับมาใช้ในฐานะ “ทุนทางวัฒนธรรม” ของชุมชนบางสระแก้ว

ในส่วนนี้ผู้เขียนนำเอาแนวคิดเรื่องทุนทางวัฒนธรรมของบูร์ดิเยอมาใช้ โดยมองภูมิปัญญาความรู้ในเรื่องของการทอเสื่อในฐานะที่เป็นทุนทางวัฒนธรรมที่มีการสั่งสมและสืบทอดกันมาจากรุ่นสู่รุ่น แต่ก็มีได้มองว่าทุนทางวัฒนธรรมในเรื่องการทอเสื่อของชาวบ้านบางสระแก้วยุคหนึ่งไม่เปลี่ยนแปลง ในทางกลับกันผู้เขียนได้ทำให้เห็นว่าชาวบ้านนำเอาเทคโนโลยีและความรู้ใหม่ๆ เข้ามาปรับใช้เพื่อให้สอดคล้องการความเปลี่ยนแปลงและความต้องการของตลาด

3.1 ความรู้เรื่องการทอเสื่อในฐานะ “ทุนเดิม” ของชุมชน

ชาวบ้านในชุมชนบางสระแก้ว ได้เรียนรู้การทอเสื่อกลับมาตั้งแต่สมัยยังเป็นเด็ก บ้าจันทนาเล่าว่าเริ่มทอเสื่อตั้งแต่อายุ 16 ปี ซึ่งได้รับการสอนจากรุ่นแม่ของบ้าจันทนา ปัจจุบันบ้าจันทนาเป็นสมาชิกกลุ่มทอเสื่อหลาย

กลุ่ม เช่น กลุ่มบุปผา อารีรักษ์ กลุ่มมะลิ เป็นต้น โดยที่กลุ่มที่ป่าจันทนาสังกัดอยู่จะรับซื้อเสื้อที่ทอแล้วหรือผลิตภัณฑ์สำเร็จรูปที่ทำจากเสื่อกกจากชาวบ้านในละแวกใกล้เคียงซึ่งโดยมากจะมีสถานะเป็นสมาชิกของกลุ่ม โดยจะคิดราคาเป็นคืบ เช่น ถ้าเป็นเสื้อหน้ากว้าง 4 คืบ จะให้ราคา 400 บาท ถ้า 6 คืบ จะให้ราคา 500 บาท เป็นต้น จากนั้นจะนำมาทำการแปรรูปเป็นเสื้อพับ เสื้อฟองน้ำ และจานรองส่งขายให้กับร้านในจังหวัดจันทบุรี และในกรุงเทพมหานคร ซึ่งปัจจุบันผลิตไม่ทันกับความต้องการของลูกค้า แตกต่างจากเมื่อสมัยก่อนที่นานๆที่จะได้ขายผลิตภัณฑ์โดยชาวบ้านจะนำเอาเสื้อไปขายยังบริเวณน้ำตกพร้าวในช่วงฤดูผลไม้ ซึ่งจะมีนักท่องเที่ยวคึกคัก หรือรอนักท่องเที่ยวที่เดินทางเข้ามาที่หมู่บ้าน

ชาวบ้านส่วนใหญ่ในชุมชนบางสระเก้าจะทอเสื้อส่งให้กับกลุ่มทอเสื้อเพื่อนำไปแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์ต่างๆ อย่างพี่วราภรณ์ อายุ 31 ปี มีอาชีพทอเสื่อกกเป็นอาชีพหลัก ผู้เขียนเดินเข้าไปทักทายพี่วราภรณ์ในระหว่างที่พี่วราภรณ์กับแม่กำลังแกะหอยหลังจากที่ต้มแล้ว พี่วราภรณ์เล่าให้ฟังว่าตนเองทอเสื้อเป็นมาตั้งแต่เด็กแล้ว เพราะมีการสอนการทอเสื้อที่โรงเรียนบางสระเก้าตั้งแต่ตอนมัธยมศึกษาปีที่ 1 หน้าที่บ้านแม่ก็ทอเสื้อมาตลอด ก่อนที่จะหวนกลับมายึดอาชีพทอเสื้อเป็นอาชีพหลักอีกครั้ง เธอเคยออกไปทำงานในห้างสรรพสินค้า และทำงานในโรงงานพลอยมาก่อน แต่ภายหลังโรงงานปิดตัวไป เธอจึงตกงาน จนในที่สุดก็ตัดสินใจใช้ความรู้ความสามารถที่มีอยู่ในตัวกลับมาทอเสื่อกกเพื่อเลี้ยงชีพจนถึงปัจจุบัน โดยจะทอคู่กับแม่ของเธอ เพราะกระบวนการทอเสื้อต้องใช้แรงงานทำพร้อมกัน 2 คน เมื่อทอเสร็จก็จะส่งให้กับกลุ่มบุปผา อารีรักษ์ เนื่องจากที่ตั้งของกลุ่มบุปผา อารีรักษ์ อยู่ด้านหลังบ้านของพี่วราภรณ์ สามารถเดินไปได้และตัวของพี่วราภรณ์เองก็เป็นสมาชิกของกลุ่ม โดยจะมีรายได้ประมาณวันละ 500 บาท หักค่าใช้จ่ายต่างๆ ก็จะเหลือประมาณ 300 บาท ต่อวัน ใช้เวลาในการทอเสื้อประมาณ 5 ชั่วโมงต่อวัน

กรณีของพี่วราภรณ์ได้แสดงให้เห็นว่าในยามที่เกิดวิกฤตทางเศรษฐกิจขึ้นกับเธอ ทูตทางวัฒนธรรมด้านการทอเสื่อกกที่มีอยู่เดิมถูกเปลี่ยนให้เป็นทุนทางเศรษฐกิจเพื่อใช้ยังชีพ ในทำนองเดียวกับชาวบ้านคนอื่นๆ ที่ครั้งหนึ่ง “กลไกตลาด” ได้นำพาพวกเขาให้ไปพบกับความผิดหวัง ในช่วงที่กระแสการเลี้ยงกุ้งกุลาดำรุ่งเรือง ชาวบ้านต่างพากันขายไร่ ขายนา ให้กับนายทุน เลิกทำอาชีพเกษตรกรรมหันมาลงทุนเอาดีด้านการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ เนื่องจากการเลี้ยงกุ้งให้ผลตอบแทนสูง แต่ในขณะเดียวกัน ก็พบว่ามีความเสี่ยงสูงที่จะขาดทุนเช่นกัน หากบ่อใดเกิดโรคกุ้งขึ้นก็จะทำให้กุ้งตายหมดทั้งบ่อ

ลุงจอมเป็นหนึ่งในชาวบ้านที่เคยลงทุนจำนวนมากไปกับการเลี้ยงกุ้งกุลาดำแต่ก็ขาดทุนจนต้องเลิกทำนาทิ้งไปในที่สุด วิกฤตครั้งนั้นมิได้ทำให้ลุงจอมอับจนหนทางเสียทีเดียว เนื่องจากมีความรู้เรื่องการทอเสื่อกกมาตั้งแต่เด็ก ลุงจอมจึงหันกลับมายึดอาชีพทอเสื่อกกเพื่อยังชีพดังเดิม อาชีพทอเสื่อกกจึงเป็นเสมือนพนันกึ่งให้ลุงจอมได้อิงกายในยามที่เหนื่อยล้าและผิดหวังจากการทำนาทิ้ง

ครั้งที่ “ตลาด” เคยเข้ามาชี้นำให้ชาวบ้านประกอบอาชีพที่ถึงแม้จะรายได้ดี แต่ไม่มีฐานความรู้เดิมรองรับ เป็นอาชีพที่ต้องอาศัยความรู้จากภายนอก การลงทุนสูงและมีความเสี่ยงสูงอย่างอาชีพเลี้ยงกุ้งกุลาดำ จนในที่สุดต้องพบกับวิกฤตขาดทุนจากการทำนาทิ้ง ในครั้งนั้น ชาวบ้านได้สะท้อนย้อนคิดจนตระหนักเห็นความสำคัญของทุนทางวัฒนธรรมที่อยู่มีเดิม นั่นก็คือ ความรู้เรื่องการทอเสื่อกก ซึ่งชาวบ้านใช้ความรู้นั้นประกอบอาชีพมาช้านาน เป็นอาชีพที่มีการสั่งสมความรู้ และประสบการณ์ของคนในชุมชนบางสระเก้า และถ่ายทอดกันมาจากรุ่นสู่รุ่น

3.2 พลวัตของภูมิปัญญาท้องถิ่น: การปรับประยุกต์ทุนทางวัฒนธรรมและต่อยอดความรู้ใหม่

ในอดีตจะเน้นการทอเสื้ออย่างเดียวยังไม่มีการพัฒนาหรือประยุกต์เป็นผลิตภัณฑ์อื่นๆ และเสื้อที่ทอกันในอดีตนั้นก็ยังไม่มีการพัฒนาหลายมากนัก ในราวปี พ.ศ. 2493-2511 พระนางเจ้ารำไพพรรณีทรงประทับ

อยู่ ณ วังสวนบ้านแก้ว จันทบุรี (ธนกร ภิบาลรักษ์, 2551) พระองค์ได้ทรงพัฒนาการทอเสื่อจันทบุรีให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น พระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตร กิจกรรมการทอเสื่อของแม่ชีที่วัดญวน ทรงพบข้อบกพร่องบางประการ พระองค์ทรงเห็นว่า ควรจะได้พัฒนาในเรื่องการย้อมสี การฟอกให้เส้นกกขาว จึงมีพระราชดำริให้ปรับปรุงกรรมวิธีการผลิตใหม่ ให้ทันสมัยและมีคุณค่ามากยิ่งขึ้น เป็นต้นว่าทรงผลิตสีย้อมกกให้มีสีมากขึ้น ใช้กรรมวิธีฟอกกกก่อนย้อมจะได้สีที่สม่ำเสมอดีขึ้น และมีคุณภาพคงทนถาวร ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงงานทอเสื่อที่วังสวนบ้านแก้ว มีลูกจ้าง 30 คน แบ่งเป็นแผนกต่างๆ คือ แผนกฟอกเส้นกกให้ขาว แผนกย้อมสีกก แผนกทอเป็น ผืนเสื่อ แผนกตัดเย็บเสื่อเป็นผืนตามขนาดต่างๆ เสื่อที่ผลิตได้ในขณะนั้นชาวบ้านขนานนามว่า "เสื่อจันทบุรีสมเด็จ" นอกจากนั้นยังนำเสื่อที่ทอแล้วมาประดิษฐ์เป็นผลิตภัณฑ์ต่างๆ ได้อีก เช่น ผลิตเป็นกระเป๋าสาน กระเป๋าถือสตรี ที่รองจาน ที่รองแก้ว กล่องใส่กระดาษเช็ดมือ ฯลฯ และได้โปรดเกล้าฯ ให้ติดเครื่องหมายการค้าใน ผลิตภัณฑ์ที่ทำจากเสื่อ เป็นรูปคนหาบกระจาด ใช้ชื่อว่า "อุตสาหกรรมชาวบ้าน"

ในบริบทของการเปลี่ยนแปลงไปสู่สังคมสมัยใหม่ที่วิถีชีวิต (Life Style) ของคนเปลี่ยนแปลงไป ความจำเป็นที่ต้องใช้เสื่อของคนในปัจจุบันลดน้อยลง การดัดแปลง ปรับประยุกต์เสื่อเพื่อสร้างเป็นผลิตภัณฑ์อื่นๆ จึงเกิดขึ้น มีการนำเอาความรู้เรื่องการออกแบบผลิตภัณฑ์ การนำเอาเทคโนโลยีใหม่ๆ เข้ามาใช้เพื่อเพิ่มมูลค่า และดัดแปลงให้เสื่อกลายเป็นผลิตภัณฑ์ที่หลากหลาย สอดรับกับความต้องการใช้งานของคนในปัจจุบันด้วย ในแง่หนึ่งจึงจะเห็นว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นเดิมในฐานะ "ทุนทางวัฒนธรรม" ของชุมชนบางสระแก้วนั้นก็หาได้หยุดนิ่งไม่ ทว่ามีการพัฒนาเปลี่ยนแปลง เพิ่มพูนทักษะความรู้ และผสมผสานเข้ากับความเป็นสมัยใหม่อยู่ตลอดเวลา

ชาวบ้านมีการออกแบบสวดลายและพัฒนาลายใหม่ๆ เช่น ลายมัดหมี่และลายเกร็ดเต่า นอกจากนี้ยังมีการพัฒนาผลิตภัณฑ์แบบใหม่ๆ เช่น ที่กันแดดในรถยนต์ และที่รองปูเบาะนั่งในรถยนต์ ที่สวมหุ้มแก้วน้ำสำหรับป้องกันการกระแทกและที่หุ้มกาน้ำชา (ธนกร ภิบาลรักษ์, 2551) ด้วยความช่วยเหลือจากภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน รวมถึงสถาบันการศึกษาที่เข้ามาทำการวิจัยพัฒนาผลิตภัณฑ์ ทำให้ชุมชนบางสระแก้วมีการปรับปรุงประยุกต์รูปแบบของผลิตภัณฑ์เพื่อให้ตอบสนองต่อความต้องการของตลาด ตอบสนองวิถีชีวิตของผู้บริโภคในสังคมสมัยใหม่ โดยมีการปรับเปลี่ยนจากเดิมที่มักจะทอเป็นเสื่อผืนใหญ่ หรือเสื่อพับ ซึ่งมีข้อจำกัดด้านประโยชน์การใช้สอย และอาจจะมีความใหญ่ ราคาสูง ชาวบ้านจึงคิดค้นรูปแบบใหม่ๆ ที่เน้นการเพิ่มประโยชน์การใช้สอย เช่น จานรองแก้ว รองเท้า หมวก หมอนอิง กระเป๋าใส่เอกสาร แฟ้มใส่เอกสาร และกล่องใส่สิ่งของ เป็นต้น ความหลากหลายของผลิตภัณฑ์รวมถึงการยืดหยุ่นขนาดของสินค้าให้ยืดหยุ่นได้สะดวก ทำให้สินค้าซื้อขายคล่อง สามารถขายสินค้าได้จำนวนมากขึ้น และได้รับการตอบรับเป็นอย่างดีจากลูกค้า ความรู้เหล่านี้ส่วนหนึ่งมาจากภาครัฐที่เข้ามาให้การสนับสนุนในเรื่องของการออกแบบ การตลาดและการบริหารจัดการ จากกระทรวงอุตสาหกรรมและสำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (สสว.)

รูปที่ 3 ผลิตภัณฑ์ทำจากเสื่อกก

ผลิตภัณฑ์จากเสื่อกกได้รับการพัฒนาจนกระทั่งได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางและได้รับรางวัลต่างๆ มากมาย เช่น “กลุ่มทอเสื่อกกสุริยา” ที่ได้รับรางวัลผลิตภัณฑ์ชุมชนและท้องถิ่น (OTOP) ระดับ 5 ดาว ในงาน OTOP Mid Year 2007 และตัวของคุณสุริยาเองก็จะได้รับรางวัลบุคคลเกียรติยศ จาก พล.อ.สุรยุทธ์ จุลานนท์ ในสมัยนั้น นอกจากนี้ “เสื่อกกจันทบุรี” ยังกลายเป็นของดีประจำจังหวัดจันทบุรี ดังที่ปรากฏในคำขวัญที่ว่า “น้ำตกลือเลื่อง เมืองผลไม้ พริกไทยพันธุ์ดี อัญมณีมากเหลือ เสื่อจันทบูร สมบูรณ์ธรรมชาติ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช รวมญาติกู้ชาติที่จันทบุรี” ดังนั้นจะเห็นได้ว่านอกจากทุนทางธรรมชาติแล้ว ชุมชนบางสระเก้า สามารถเปลี่ยนทุนทางสังคมและทุนทางวัฒนธรรมให้กลายเป็นทุนทางสัญลักษณ์ (รางวัลและคำขวัญประจำจังหวัด) และสุดท้ายทุนทางสัญลักษณ์ดังกล่าวนี้ ก็ถูกเปลี่ยนกลับมาเป็นทุนทางเศรษฐกิจในรูปแบบของรายได้ที่เพิ่มขึ้นจากการจำหน่ายผลิตภัณฑ์จากเสื่อกก

สรุป

กระแสทุนนิยมจากภายนอกที่นำพาเอาการประมงเชิงพาณิชย์ในรูปแบบของการเลี้ยงกุ้งกุลาดำเข้ามา ในชุมชนบางสระเก้า แต่ทว่า การเลี้ยงกุ้งกุลาดำเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจซึ่งต้องอาศัยความรู้จากภายนอกที่ไม่ค่อยสัมพันธ์กับวิถีชีวิตและระบบนิเวศทางธรรมชาติของชุมชนเท่าใดนัก อีกทั้งต้องลงทุนสูงและมีความเสี่ยงสูงด้วย จนกระทั่งสุดท้ายนำไปสู่วิกฤตเศรษฐกิจ สร้างความเสียหายทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนบางสระเก้า คนในชุมชนต้องออกไปทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้านเป็นจำนวนมาก

ภายใต้สภาพการณ์ของวิกฤตดังกล่าว ชาวบ้านนำเอา “ทุน” ชนิดต่างๆ ที่มีอยู่มาปรับใช้เพื่อสู้กับวิกฤติ “ทุนทางวัฒนธรรม” ซึ่งในที่นี้หมายถึงความรู้และประสบการณ์เรื่องการทอเสื่อกกที่สืบทอดกันมา ยาวนานจากรุ่นสู่รุ่น เป็นทุนทางวัฒนธรรมที่ชาวบางสระเก้ารื้อฟื้นขึ้นมาเพื่อสร้างอาชีพและรายได้ นอกจากนี้ การพยายามปรับรูปแบบของผลิตภัณฑ์โดยการแปรรูปไปเป็นข้าวของเครื่องใช้หลากหลายชนิด ไม่ว่าจะเป็น กระเป๋า โต๊ะรองจาน ของใส่ดินสอ ของใส่จดหมายและอื่นๆ สะท้อนให้เห็นความพยายามปรับประยุกต์ความรู้เดิมและรับเอาความรู้หรือแนวทางใหม่ๆ เข้ามาเพื่อทำให้ผลิตภัณฑ์สามารถขายได้มากขึ้นและทำให้ตลาดสินค้ากว้างขึ้น ส่งผลให้อาชีพทอเสื่อกกยังคงอยู่ได้ในระบบตลาดต่อไปได้

ส่วน “ทุนทางสังคม” ซึ่งในที่นี้หมายถึงเครือข่ายของคนในชุมชน ความสัมพันธ์เครือญาติที่ถูกนำมาใช้ จนนำไปสู่การจัดตั้งกลุ่มต่างๆ ขึ้น การจัดตั้งเป็นกลุ่มทอเสื่อกก ทำให้สามารถเข้าถึงแหล่งทุนและทรัพยากรได้มากขึ้น เห็นได้ชัดจากการจัดตั้ง “ศูนย์ศิลป์เสื่อบางสระเก้า” รวมถึงกลุ่มทอเสื่อกกย่อยๆ ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มสุริยา กลุ่มมะลิ กลุ่มบุผา อารีรักษ์ และกลุ่มอื่นๆ อีกหลายกลุ่มที่สมาชิกจะร่วมกันออมและสามารถกู้ยืมเงินไป

ลงทุนก่อนได้ เมื่อผลิตสินค้าออกมาแล้วก็มีตลาดรองรับที่แน่นอน มีรายได้เข้ามาตลอดทั้งปี อีกทั้งยังสร้างอำนาจต่อรองกับระบบตลาดทำให้ชาวบ้านไม่ถูกเอาเปรียบ นอกจากนี้ ชาวบ้านยังมีการสร้างเครือข่ายใหม่ๆ กับองค์กร/หน่วยงานภายนอก ทำให้ได้รับการหนุนเสริมต่อยอดทั้งในด้านของงบประมาณ เทคโนโลยีและความรู้ใหม่ๆ นำมาปรับปรุงผลิตภัณฑ์จากเปลือกก จนกระทั่งเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวาง

ดังนั้นจะเห็นว่า ชาวบ้านผนวกเอา “ทุนทางสังคม” และ “ทุนทางวัฒนธรรม” เข้าด้วยกันแล้วสร้างเป็นสินค้าคุณภาพประจำจังหวัดที่ส่งขายทั้งในระดับประเทศและต่างประเทศ จนกลายเป็น “ทุนทางสัญลักษณ์” ซึ่งหมายถึงกลายเป็นเอกลักษณ์หรืออัตลักษณ์ประจำจังหวัดนั่นก็คือ “เสื้อจันทบุรี” ที่สะท้อนผ่านคำขวัญประจำจังหวัดจันทบุรี ผลิตภัณฑ์จากเปลือกของชุมชนบางสระเก้ามีคุณภาพดีจนได้รับการยอมรับและได้รับรางวัล OTOP หาดดาว ซึ่งทุนทางสัญลักษณ์เหล่านี้จะถูกเปลี่ยนไปสู่ “ทุนทางเศรษฐกิจ” ในรูปของรายได้ที่ได้จากการจับจ่ายใช้สอยผลิตภัณฑ์เปลือกของนักท่องเที่ยว และยอดการส่งขายผลิตภัณฑ์เปลือกทั้งในและต่างประเทศ

เอกสารอ้างอิง

- กนกพร ตีบุรี. (2542). **เครือข่ายทางสังคมของผู้หญิงในระบบรับเหมาช่วง : กรณีศึกษาการผลิตเสื้อผ้าสำเร็จรูปในอำเภอสนักแพง จังหวัดเชียงใหม่**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- จิตบุณย์ กุลสุวรรณ. (2551). **การพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่น เรื่องการทอเสือกสามเหลี่ยม กลุ่มสาระการเรียนรู้ภาษาและเทคโนโลยี ช่วงชั้นที่ 3 โรงเรียนบ้านนาแสง สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาหนองคาย เขต 3**. วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม.
- จำนง รอดตะกั่ว. (2553). **การจัดการความรู้อาชีพทอเสือก : ศึกษากรณีกลุ่มอาชีพทอเสือก บ้านโนนเพ็ด ตำบลโนนเพ็ด อำเภอประทาย จังหวัดนครราชสีมา**. การศึกษาอิสระปริญญารัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต วิทยาลัยการปกครองท้องถิ่น มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ธนกร ภิบาลรักษ์. (2551). **การประยุกต์ใช้ภูมิปัญญา การทอเสื้อจันทบุรีเพื่อเพิ่มมูลค่าทางเศรษฐกิจของจังหวัดจันทบุรี**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ธีรยุทธ สายทอง. (2552). **เครือข่ายชุมชนตำบลบางสระเก้า 4 ยุทธศาสตร์เพื่อการก้าวไกล**. [Online]. Available : <http://pttinternet.pttplc.com/greenglobe/2552/community-01.html> [2559, กรกฎาคม 7].
- ปนัดดา พุนทองกลาง. (2548). **การพัฒนาผลิตภัณฑ์ที่ทำจากต้นกกของกลุ่มทอเสือกบ้านระภาค หมู่ที่ 4 ตำบลบ้านระภาค อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยราชภัฏธนบุรี.
- พรทิพย์ บุญใหญ่. (2554). **การพัฒนากิจกรรมการเรียนรู้หลักสูตรท้องถิ่น เรื่องการทอเสือก กลุ่มสาระการเรียนรู้การงานอาชีพและเทคโนโลยี ชั้นประถมศึกษาปีที่ 5**. วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์ มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยรังสิต.
- ยศ สันตสมบัติ. (2546). **พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา : เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือและการปรับกระบวนการค้นคว้าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม**. เชียงใหม่ : วิทอินดีไซน์.
- ลักษณะพร โรจน์พิทักษ์กุล. (2556, มกราคม). **การสร้างมูลค่าเพิ่มการทอเสือกเพื่อเศรษฐกิจชุมชนตำบลกระทุ้งแพ อำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี**. วารสารศึกษาศาสตร์, 24(1), 49-64.

- วินัย บุญลือ. (2545). **ทุนทางวัฒนธรรมและการช่วงชิงอำนาจเชิงสัญลักษณ์ของชุมชนชาวปากาเกะญอ**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ศิลปวัฒนธรรมและพัฒนาชุมชน มหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี, สำนัก. (ม.ป.พ.). **กกและเสือจันทบูร**. [Online]. Available : http://www.arts.rbru.ac.th/indextp.php?pg=chan/chan_pro.php&tp=t_chan.png [2559, กรกฎาคม 7].
- สว่าง มีแสง. (2554) **กระบวนการกลายเป็นกิจกรรมกรของหมู่บ้านชานเมืองแห่งหนึ่งในจังหวัดเชียงใหม่**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สมหมาย พลมะศรี. (2553). **การจัดการความรู้ของกลุ่มทอเสื่อกกบ้านเตย ตำบลวังหิน อำเภอโนนแดง จังหวัดนครราชสีมา**. การศึกษาอิสระรัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต วิทยาลัยการปกครองท้องถิ่น มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- อภิญญา จันทะหาร. (2551). **ธุรกิจกลุ่มทอเสื่อกก บ้านหนองไม้ตาย ตำบลดอนเงิน อำเภอเขียงยืน จังหวัดมหาสารคาม**. การศึกษาอิสระวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- อุดร จินตะเวช. (2549). **เศรษฐกิจชุมชน : กรณีศึกษากลุ่มหัตถกรรมทอเสื่อใบเตยบ้านโคกสว่าง ตำบลโคกสว่าง อำเภอสำโรง**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- อุดร คัดดี. (2554). **การจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นการทอเสื่อกกของชุมชนบ้านแพง จังหวัดมหาสารคาม**. การศึกษาอิสระรัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต วิทยาลัยการปกครองท้องถิ่น มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- Bourdieu, Pierre. (1986). *The Forms of Capital*. Trans. Richard Nice. In John G. Richardson (ed). *Handbook of Theory and Reserch for the Sociology of Education*. New York : Greenwood.